

Н. І. Бернадська

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКИЙ РОМАН: ЖАНРОВІ МОДИФІКАЦІЇ І ЇХ ВИВЧЕННЯ

У статті розглянуто здобутки новітнього українського роману останнього десятиліття. Зокрема відзначено побутування його традиційних форм і їх модифікації, наприклад, роману історичного, родинного, «молодіжного», детективного, роману-антиутопії. Водночас в українському культурному просторі з'явилися романи-психобіографії, психотрилери. Така строкатість романних жанрів змусила науковців дослідити проблему жанрових трансформацій і модифікацій, а також вивчити жанрову матрицю ретродетективу й реаліті-роману.

Ключові слова: новітній роман, неканонічний жанр, романні трансформації і модифікації.

Сучасна літературна ситуація промовисто демонструє здобутки українського роману. Більше того, саме роман сьогодні визначає літературне «обличчя» нашого часу, бо навіть кількісно випереджає драматичні й ліричні (ліро-епічні) твори. Маркер популярності у цього жанру також високий, незважаючи на негативні процеси падіння інтересу до читання загалом і паперової книги зокрема.

У змістовній оглядовій статті Я. Поліщука «Українська література періоду незалежності: тенденції розвитку» цілком слушно відзначено кілька моментів щодо побутування жанру роману: по-перше, відновлення його авторитету у сучасній літературі, по-друге, відродження традиційних жанрових форм (історичного, пригодницького, мелодраматичного, сагиричного роману, роману-біографії), а також появу нових його різновидів (кібер-роман, роман-антиутопія); по-третє, запозичення письменниками прийомів та засобів популярного роману [1, с.15].

Отож актуальним залишається питання окреслення жанрової «карти» новітнього українського роману і її наукової рецепції.

Сьогодні досить активно заявляє про себе роман історичний. Скажімо, визначний майстер цього жанру Р. Іваничук подарував читачам твір «Торговиця» (2012), присвячений своєму поколінню в хронологічному періоді від 30-х років ХХ століття до часу Незалежності. Назва роману багатозначна – своєрідний ключ до осягнення його тексту й підтексту, бо Торговиця – це і одне з передмість, «велич» якого «гаїться головно в історії, непорушних традиціях та особливій ментальності мешканців», це й паралель до складного українського минулого: «Назву творові я дав «Торговиця», бо хто тільки не торгував нами», – зазначає автор в анотації.

У 2010 році під одною обкладинкою видаються історичні романи у віршах Л. Горлача «Мамай» і «Мазепа» (останній твір був надрукований ще у 2004 році під назвою «Руїна»). Якщо Л. Горлач творить поетичний епос лицарської честі й національної гідності, художньо відтворюючи легендарні постаї, то Р. Іваничук моделює історію крізь призму долі окремої людини, яка пережила численні випробування.

Цікаві своєю реальною основою історичні романи А. Дрофаня «Таїна голубого палацу» та «Музи кохання» (обидва – 2014), присвячені Качанівці, дворянському маєтку, збудованому в XVII столітті, а також роман І. Корсака «Перстень Ганни Барвінок» (2015), який додає нові художні штрихи до портрету і П. Куліша, й О. Білозерської.

В. Шкляр продовжив нову історичну серію романів, присвячених визвольним змаганням 1917-1922 років, новим твором – «Марусею» (2014). І хоча відгуки на нього досить критичні (найчастіший закид – не досягнуто художнього рівня «Чорного Ворона»), роман заслуговує на схвалення, бо відкриває повчальну в патріотичному сенсі родинну історію польських учителів Соколовських.

Назагал жанрова матриця історичного роману в постмодерністській період зазнала кардинальних модифікацій, і її реформатором виступив В. Кожелянко, автор численних альтернативних історичних оповідей. Оригінально продовжила ці новаторські пошуки Г. Пагутяк, яка у творі «Слуга з Добромиля» (2006) вдало поєднала історичний сюжет із елементами готичного роману – відтак постало художнє словесне полотно про події післявоєнного 1949 року й попередні вісім століть з життя містечка на Старосамбірщині.

У сучасній прозі історична жанрова матриця перетворюється і на своєрідний трамплін, від якого відштовхується автор, щоб поміркувати про приватну долю окремої людини на роздоріжжях минулого. Проте в тандемі історія/людина домінує художнє осмислення особистості, тобто перемагає жанрова матриця родинного, сімейного роману, що є, вочевидь, знаменням часу, оскільки читач, перевтомлений від епічного негативу, прагне оповідей про одвічні людські цінності. До подібних творів належать романи Т. Зарівни «Вербовая дощечка», М. Матіос «Солодка Даруся», «Майже ніколи не навпаки», «Століття Якова», «Країна гіркої ніжності» В. Лиса, «Вільний світ» Т. Белімової, які об'єднані, крім проблематики, й композиційною стилістикою, позначеною сміливими хронологічними зміщеннями площин сучасного й минулого, філософськими роздумами-вкрапленнями, підтекстовою символікою. Ці художні прийоми підпорядковані зображенню буття окремої людини, інколи – дуже гірко-го, інколи – світлого, а найчастіше – з перетіканням одного в інше, проте саме такий підкреслено загальнолюдський вимір актуалізує минуле не з метою його чи то оцінити, чи то поетизувати, а радше ствердити теперішнє і надважливу думку про те, що людська особистість – найбільша цінність у світобудові.

Цікавий своїм історичним тлом роман Ю. Винничука «Танго смерті», у якому особливо колоритно – на рівні запахів, звуків, фарб – змальовано Львів 30-х років минулого століття. І хоча критика зауважила авторові певну ідеалізацію передвоєнного життя міста, насправді це зовсім виправдано, якщо пригадати письменницьку настанову створити роман пам'яті, роман пригадування. Ю. Винничук продовжив творити львівський текст (енциклопедію середньовічного Львова) і в романі «Аптекарь». Його композиція ускладнена готичними елементами, різножанровими вставками – записками, сповідями, трактатами, переплетенням пригод, любовних історій, смертей, медичних фактів. Образ інквізитора інтригує читача, тримає його в напрузі.

Станіславський текст майстерно виписала С. Андрухович у романі «Фелікс Австрія» (2014). Книга інтригує, починаючи із заголовку (частини відомої цитати: «Нехай воюють інші, а ти, шаслива Австріє, укладай шлюби») і до сюжетних сплетінь (історії дружби двох пан, заїжджого ілюзіоніста, несподіваний фінал).

Теми УПА і нашої сучасності вдало поєднала О. Забужко в романі «Музей покинутих секретів». Ці ж теми творять сюжетний мікс роману В. Кожелянка «Діти застою». Твір за основу має жанрову матрицю любовного роману, яка втілена в історії Василя Годюра, учасника національного руху опору, проте не стільки з ідеологічних, політичних переконань, скільки через кохання до шлюбної жінки, і Панька Людинюка, який також нещасливий в особистому житті. Проте під пером автора жанрова матриця любовного роману розширюється за рахунок

художнього осягнення часу – від 40-х років минулого століття до наших днів, переростаючи у проблему, за влучним висловом Леся Белея, фатальної любові до держави: «Амур фаталь – центральна тема роману. І то не тільки амур фаталь до жінки, а й до держави, до зовсім конкретної, нашої – калинової. Ці дві амур фаталь переплітаються у тугу косу, з якої виходить ідеальний зашморг на шию.

Якщо амур фаталь до жінки – тема не нова в літературі, навіть у нашій, то амур фаталь до батьківщини, особливо від часів здобуття незалежності і до помаранчевої революції – ще ніхто не описував. Автор зобразив всю її ефемерність та приреченість» [2]. Україна змальована письменником украї морально знищеною, обдуреною, а головне – без майбутнього (чи, можливо, із сумним майбутнім). У такому змістовому полі подвійно прочитується назва твору, адже застійними завичай називаються роки брежньовського правління, а в романі йдеться про період здобуття нашою державою незалежності. Відтак автор змушує читача міркувати про причини моральної деградації і звородніння українців, які здобули омріяну свободу й державність. Отож жанрова матриця любовного роману доповнюється елементами реалістичного, історичного, філософського, соціального, іронічного твору, а, можливо, й автобіографічного.

Цікавим своїм історичним тлом є роман Є. Кононенко «Останнє бажання» (2015), який «виріс» із новели «Кат». Цей твір примітний кількома рисами: міцно скросною композицією (роман у романі), а також художнім осмисленням одвічної проблеми кат/жертва. Письменниця звернулася до історії радянської епохи і простежила, як працювала її енкаведистська машина, як вербувала у свої ряди співробітників. За цим зовнішнім антуражем – серйозні буттєві питання про добро і зло, злочин і покарання, страх і любов, честь і безчестя, правду і брехню, спроектовані на родину.

Поряд з художнім осмисленням долі окремої людини та історії в їх минулому та сьогодні, досить неоднозначному, складному й бурхливому, закономірним є бажання багатьох авторів зазирнути у майбутнє і рідної країни, і світу. Сплеск читацької уваги викликали романи-антиутопії Ю.Щербак «Час смертохристів. Міражі України 2077 року» (2011) і «Час Великої Гри. Фантоми 2079 року» (2012). У першому з них пригодницький сюжет поєднується із дивовижною історією кохання генерала української розвідки й загадкової американської жінки, із релігійною темою (війна так званих «смертохристів»), а події другого розгортаються також в далекому майбутньому, після ядерного вибуху. Ці твори попереджають про загрозу зникнення української нації і державності, про глобальні світові виклики українській людині й світові загалом. У 2014 році опубліковано заключну частину цієї трилогії – роман «Час тирана. Прозріння 2084 року». Усі три романи об'єднав образ генерала Гайдуга, який зображений і як диктатор, і як людина, котра гостро переживає складність неоднозначного часу. Критики справедливо означили цю антиутопію і як політичний трилер.

Психотрилером назвав свій роман «Астра» (2015) О. Михед. У ньому чітко простежуються проєкції на українські події осені-зими 2013-2014 років, власне, проблематика твору зосереджена навколо пошуків особистої свободи.

Своєрідний футурологічний прогноз запропонував О. Ірванець також у жанрі антиутопії – «Рівне/Ровно» (2002 – перше видання), подієва основа якої – гіпотетична ситуація поділу міста Рівне на дві частини, одна з яких належить Західній Українській Республіці, а інша – Соціалістичній Республіці України. Їх розділяє стіна, котра нагадує Берлінську й символізує роз'єднаність суспільства і його політичний розкол.

Звернувся до жанру антиутопії Т. Антипович, опублікувавши роман «Хронос» (2011), дія якого відбувається у 2040-2047 роках. Автор проєктує

майбутнє – винахід особливого апарату, що збирає і ущільнює час, проте ця футурологічна проекція дозволяє прозаїку осмислити реальність нашої сучасності, її апокаліптичний вияв.

О. Чупа запропонував українському читачеві фантастичний роман «Акваріум» (2015). Ускладненість його сюжету зумовлена рамковою композицією: оповідач купує півку із записами популярної групи, але виявляє, що звучить голос науковця, який розповідає про невідому речовину, здатну перетворити людину на покірну беземоційну тварину. Цих істот він поселяє в акваріумі, так виникає окреме суспільство зі своїми законами, владою, підлом на окремі групи. Метафора досить прозора: втрата самосвідомості веде людину до трагічного передбачуваного фіналу.

Загалом найновіша українська проза поволі повертається обличчям до життєствердних тем і оптимістичних нот, які знаходить у строкатій партитурі людського буття, зокрема в «теплоті родинного інтиму» (С. Чернілевський).

У дискурсі сучасної романістики не можна не згадати про так званий «молодіжний роман», маючи на увазі його тематичний зріз, а не окремий жанр сповідальної прози-маніфесту покоління, як зауважують деякі критики. Це «Дикі квіти», «Жінка зі снігу» В. Слапчука, «БЖД» Сашка Ушкалова, «Депеш Мод», «Ворошиловград» С. Жадана, «Дрозофіла над томом Канта» А. Дністрового. У стильовому плані вони досить різні, проте їх об'єднує прагнення письменників художньо змодельовати портрет сучасної молодої людини, портрет проблемний, навіть непривабливий, і в ньому чітко проступає діагноз сучасному суспільству, яке так немилосердно випробовує молоду людину на міцність духу і моральність у ставленні до себе, свого оточення, світу, гендерних ролей чоловіка та жінки. Зокрема Я. Поліщук переконаний, що «в нашому культурному просторі з'явився ... новий читач, що відзначається культурною відкритістю та неупередженістю. Маю на увазі молодь, для якої вже не промовляє ані соціалістична, ані нацистична патетика, яка прагне впізнавати в літературі сучасні побутові реальності, а не забути атрибутику часів запорозького козацтва та Мазепи з Дорошенком. Поверховий патріотизм та відверта заангажованість самі по собі перестали бути вартістю. Від літератури вимагається певна відстороненість од наріжних істин та наближення до звичайного, буденного в різних формах і виявах. Більше того, нерідко бажаним виявляється поміркований скептицизм, що добре протиставляється поверховій патетиці, маркованій як явище віджилого, спрофанованого стилю» [3, с.12-13].

До читача-інтелектуала апелюють автори біографічного роману – В. Даниленко («Капелюх Сікорського»), Олесь Ільченко («Місто з химерами» – про архітектора Владислава Городецького), М. Слабошпицький («Що записано в книгу життя»), С. Процюк («Троянда ритуального болю», «Маски опадають повільно», «Чорне яблуко»). Твори С. Процюка критики одностайно іменують художніми «психобіографіями», які представляють глибинні дослідження внутрішнього світу відомих українських прозаїків, ґрунтовані на їхньому епістолярії, щоденниках.

Окремі вкраплення в сучасному жанровому «атласі» – такі твори, як роман-спокута Л. Кононовича «Тема для медитації», урбаністичний роман П. Вольвача «Кляса», автобіографічний роман у формі інтерв'ю Ю. Андруховича «Темниці», роман-фесерія Г. Пагутяк «Зачаровані музики», роман у щоденниках і листах Г. Гусейнова «Повернення в Портленд», роман у новеллах М. Лазарука «Посаг для приречених». Активізується новітній український детектив, представлений зокрема романами І. Роздобудько «Подвійна гра в чотири руки», А. Хомі «Репетитор» (психологічний детектив), «Лемберг. Під знаменами сонця» (пригодницький роман на історичному тлі з детективними елементами). Набирає обертів сімейна

сага (сага трьох поколінь О.Забужко «Музей покинутих секретів», лірична сімейна сага Т. Белімової «Вільний світ»). Така строкатість засвідчує, що справді цей жанр визначає обличчя сучасного літературного процесу.

Якщо звернутись до теоретичного осмислення роману, то про його інтенсифікацію в останні десятиліття не доводиться говорити: цей жанр як неканонічний завжди викликав зацікавлення науковців. Найбільш ґрунтовною, на мій погляд, видається монографія Т. Бовсунівської «Жанрові модифікації сучасного роману» (Харків, 2015). Вона є підсумком численних літературознавчих розвідок, у яких фігурували поняття «трансформація» і «модифікація», проте ці поняття – стосовно не лише роману, а й інших жанрів, епічних, ліричних, драматичних – трактувалися або досить довільно, або досить суб'єктивно. Авторка монографії чітко розмежує ці терміни, вважаючи модифікації складнішими за трансформації, відтак іноді вся суть модифікації зводиться до кількох прийомів трансформації. Трансформації ж є видозмінами в межах генологічного парадигматики, вони не визначають жанр, переходять із твору в твір, у різні за жанром тексти, але не створюють нового жанру. Модифікації, на думку авторки, утворюють нову цілісність із суми трансформацій, котрі реалізуються за допомогою численних способів і засобів, реєстр яких із максимальною вичерпністю і багатим ілюстративним матеріалом запропоновано у цій монографії. До нього (реєстру), наприклад, включено вставні жанри, родову суміш, заголовки, позалітературні тексти, реконтекстуалізації тощо). Т. Бовсунівська запропонувала й охарактеризувала такі жанрові різновиди роману, як гіпертекстуальний, параболічний, духовний, філософський, постколоніальний, роман-екфразис, біографічний та автобіографічний (останні два – модифікації на основі нон-фікшн). Серед численних прикладів є й романи українських письменників: Ю. Іздрика «АМ» (гіпертекстуальний), О.Сича «Уроборос» (параболічний роман-алегореза), Г. Пагутяк «Писар Східних Воріт Притулку», «Писар Західних Воріт Притулку» (романи-притчі), В.Даниленка «Кохання в стилі бароко» (роман-алегореза), Л. Дереша «Архе» (роман-метафора), Ю. Щербака «Час Великої Гри. Фантома 2079 року» (постапокаліптичний). Ці тексти засвідчують вписаність українського роману в експериментальний європейський простір. Детальний і фаховий аналіз сучасної романістики природно змусив дослідницю шукати нове визначення поняття «жанр», оскільки, на її переконливий погляд, чотири основні категорії, за якими визначалося це поняття (традиція, культурно-історичні обставини, модальність, структурна і тематична спільність), уже не працюють. Отож запропоновано таке визначення жанру: «сукупність плинних властивостей тексту, нав'язаних пам'яттю про традицію, перетворених автором, урізноманітнених у модифікаціях та трансформаціях, що зросли на спільному жанровому патерні, який проглядає за всіма компонентами структури» [4, с.357]. При цьому варто пам'ятати про два моменти: перший – плинні ознаки домінують над усталеними; другий – жанровий патерн трактується як засадничий жанр, який попри всі зусилля анаморфічної ідеологічної переробки залишається основою художнього твору, на яку додаються інші жанрові форми (повно або притлумлено) [4, с.357-358]. Таким чином, висновок авторки однозначний: трансформації – аристотелівська жанрова норма, а модифікації – закономірність літературного процесу.

Проблематика роману як жанру, зокрема його різновидів, стала об'єктом досліджень кандидатських дисертацій. Так, О. Михед звернувся до такого постмодерного явища початку 2000-х років у літературах Англії, Бельгії, Росії, Франції, як реаліті-роман і проблема трансформації жанрів у сучасній літературі», 2013). Його виникнення він цілком слушно пов'язує із медіа, «новим журналізмом», розважальною літературою, жанром антиутопії. В новітній українській прозі такий різновид не представлений: лише деякі твори набли-

жаються до нього (на думку автора, це проза І. Карпи, роман «Тасмания» Ю. Андруховича). Г. Кліюк дослідив ретродетектив як явище постмодерної літератури і відмежував його від історичного детективу за способом і метою зображення історії (у ретродетективі історія – лише антураж, а сама епоха реконструюється із художніх текстів («Ретродетектив у системі жанрів постмодерністської літератури: компаративний аспект», 2014). Елементи цього різновиду автор побачив у романах О. Забужко «Музей покинутих секретів», В. Шевчука «Око прірви», а роман В. Кожелянка «Срібний павук» – стилізація під ретродетектив.

Загалом сьогодні простежується особлива увага і критиків, і теоретиків літератури до проблем історичного роману, межі якого розмиваються, відтак назріла необхідність по-новому з врахуванням практики українського роману початку ХХІ століття осмислити співвідношення реального факту і художнього доміслу/вимислу в історичному романі. Свідчення цього – оглядова стаття Н. Герасименко «Сучасний історичний роман: жіночий ракурс». Так, аналізуючи роман Н. Доляк «Чорна дошка», присвячений подіям 1932-1933 років, Н. Герасименко зазначає: «Правдивість описаного підкреслює і фактичний матеріал: авторка згадує історичних осіб (наприклад, Маркса, Сталіна, Леніна), цитує конкретні постанови, пересипає оповідь датами. Робить це майстерно, не переобтяжуючи художній текст фактами. Завважимо: таку ознаку історичного роману не завжди можна зустріти у творах письменників сучасності» [5, с.8]. А в романі М. Гримич «Егоїст» критик убачає симбіоз історичного, суспільно-політичного, любовного, подекуди навіть іронічно-гротескного роману [5, с.8]. Отож критик заторкнула одразу кілька проблем: якщо текст не переобтяжений історичними фактами, то чи це твір історичний? Чи історія у ньому – лише тло для вияскравлення дня сучасного? Коли ж говорити про поєднання у романі кількох жанрових різновидів, то це явище простежується і в модерністському романі, частково – в класичному, тож за яким критерієм визначати його жанрову сутність?

Як відомо, проблема визначення романних різновидів не нова. Сьогодні вона повинна розв'язуватися з врахуванням здобутків української прози в галузі роману.

Список використаних джерел:

1. Поліщук Я. Українська література періоду незалежності: тенденції розвитку / Я. Поліщук // Літературна Україна. – 2015. – 1 жовтня. – С. 14-15.
2. Режим доступу: <http://litakcent.com/2012/07/20/vid-choho-narodzhujsja-dity-zastoju>.
3. Поліщук Я. Автентизм (Спроба дефініції художнього напрямку ХХІ століття) / Я. Поліщук // Філологічні семінари. Художні стилі, течії, напрями: історико-теоретичний аспект. – К., 2011. – Вип. 15. – С. 11-17.
4. Бовсунівська Т.В. Жанрові модифікації сучасного роману / Т.В. Бовсунівська. – Харків : Діса-плюс, 2015. – 368 с.
5. Герасименко Н. Сучасний історичний роман: жіночий дискурс / Н. Герасименко // Літературна Україна. – 2016. – 20 жовтня. – С. 8-9.

The article reviews the achievements of modern Ukrainian novel last decade. In particular the article depicts the existence of traditional forms and their modifications, such as the historical novel, family novel, «youth» novel, detective novel, dystopian novel. At the same time Ukrainian cultural space presents psychobiography novels and psycho thriller novels. Such diversity of novelistic genres have forced scientists to explore the issue of genre transformation and modifications, and explore the genre matrix retro detektive and reality novel.

Key words: the new novel, non-canonical genre, novel transformation and modification.

Отримано: 31.10.2016 р.